УДК 316.4:316.48

DOI:

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії
психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

КОЛЕКТИВНА ТРАВМА ЯК СКЛАДНА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ: СИСТЕМНО-ПОНЯТІЙНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено системно-понятійному аналізу дуже складної і багатоаспектної проблеми колективних травм. Колективну травму можна трактувати як руйнування соціально-психологічних структур і цінностей групи, що потребує відновлювальних заходів; як досвід, що набуває і переживає група внаслідок травматичної події; і як кризу, що стає поворотним пунктом розвитку, коли використовуються ресурси посттравматичного зростання. Серед досліджуваних механізмів утворення і поширення колективних травм – інформаційна травматизація, яка є обов'язковим компонентом усіх колективних травм, і посттравматичний стресовий розлад, який поширюється в популяції переважно через вторинний травматичний стрес. У науковій літературі трапляється також поняття «посттравматичний рабський синдром» – як багатопоколінна травма, пережита поневоленими африканцями та їхніми нащадками. Є ціла низка понять, споріднених з категорією колективної травми, що описують різні аспекти її утворення та функціонування: соціальна травма, історична травма, культурна (культуральна) травма, національна травма, расова травма, трансгенерційна (міжпоколінна) травма. Розгалужений категоріально-понятійний апарат проблематики колективних травм охоплює широке коло феноменів, що описують виникнення, розвиток, поширення травм у соціальних групах, наслідки травматизації. Колективні (історичні) травми призводять до зміни, деформації чи руйнування групових цінностей, групових меж, групової ідентичності, історичної пам'яті. Під час травматизації, проходження групи через травму та в процесі зцілення важливу роль відіграють групові переживання. Колективна травма дуже тісно пов'язана з функціонуванням групової свідомості та групового несвідомого. Спостерігається тенденція витіснення досвіду неопрацьованої колективної травми у простір групового несвідомого, звідки він значною мірою впливає на подальше життя групи. Однією із форм групового несвідомого, у якій відображається колективна травма, є групова міфологія, котра також має суттєве значення в процесі трансформації травми в нетравматичний наратив.

Ключові слова: колективна травма; історична травма; групові цінності; історична пам'ять; групове несвідоме; групове переживання.

COLLECTIVE TRAUMA AS A COMPLEX SOCIAL SITUATION: A SYSTEM-CONCEPTUAL ANALYSIS

Pavlo P. Gornostai

Dr. Sc. in Psychology, Professor, Chief Research Associate, Laboratory
of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

The article is dedicated to the system-conceptual analysis of a very complex and multifaceted problem of collective traumas. Collective trauma can be interpreted as the destruction of socio-psychological structures and values of the group, which requires rehabilitative measures, as the experience that the group gets and endures during a traumatic event, and as a crisis that becomes a turning point in the development when posttraumatic growth resources are used. Among studied mechanisms for the formation and spread of collective trauma, we can name information traumatizing, a mandatory component of all collective traumas, and posttraumatic stress disorder, which spreads in the population mainly due to secondary traumatic stress. The scientific literature also considers the concept of «posttraumatic slave syndrome» as a multigenerational trauma experienced by enslaved Africans and their descendants. There are several concepts related to collective trauma, describing various aspects of its formation and functioning: social trauma, historical trauma, cultural trauma, national trauma, racial trauma, transgenerational trauma. The extensive categorical-conceptual apparatus of the problem of collective traumas covers a wide range of phenomena that describe the origin, development, spread of traumas in social groups, the consequences of traumatizing. Collective (historical) traumas lead to the deformation or destruction of group values, boundaries, identity, and historical memory. During traumatizing, passing trauma by group, and the healing process, group experiences play an essential role. Collective trauma is very closely linked to the functioning of the group consciousness and the group unconscious. The experience of untreated collective trauma tends to be repressed into group unconscious and has a complex effect on the further life of the group. One form of group unconsciousness that reflects collective trauma is group mythology, which is also essential in transforming trauma into a non-traumatic narrative.

Keywords: collective trauma; historical trauma; group values; historical memory; group unconscious; group emotion experience.

Постановка проблеми. Колективна травма є надзвичайно важливою темою соціальної та політичної психології як у площині теорії та методології, так і у сфері психологічної практики. Історія України як у давні часи, так і в новітній період налічує багато подій, які можна розглядати як дуже складні колективні травми. Ще не подолано наслідки історичних травм (насамперед такої страшної, як Голодомор 1932–1933 років), а наше суспільство потрапило у вир війни, яка виявилася дуже травматичною через її гібридний характер, зокрема через шалену інформаційну агресію, незрозуміле балансування між перемир'ям і війною тощо. Останні роки додали ще одну колективну травму, пов'язану з пандемією COVID-19 та її численними соціальними і психологічними наслідками.

Незважаючи на насиченість нашого життя травматичним досвідом, у вітчизняній психологічній, соціологічній, соціально-психологічній та психотерапевтичній літературі наразі не так і багато наукових публікацій на тему колективних травм. Але є нагальна потреба в розробленні багатьох напрямів цієї проблематики, насамперед – у вивченні чинників і наслідків, що зачіпають велику кількість різноманітних психологічних реалій, а також у системному осмисленні цієї надзвичайно складної наукової та практичної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На відміну від вітчизняної традиції світова психологічна література на цей час налічує багато публікацій з проблематики колективних травм. Чи не найбільше робіт присвячено вивченню Голокосту. Власне, саме у зв'язку з цією колективною травмою було

запропоновано термін «геноцид» і розпочато дослідження колективних травм як важливої проблеми психології, соціології та психотерапії. Варто згадати роботи, у фокусі уваги яких посттравматичний стресовий розлад та його зв'язок з культурою, суспільством і соціальними травмами (Bjornsson et al., 2020; Boehnlein, 1987), міжпоколінна передача травматичного досвіду (Бурлакова, 2016; Bezo, & Maggi, 2015; Kellermann, 2013), можливості психотерапевтичної допомоги нащадкам жертв геноциду. З коротким оглядом основних напрямів психології колективних травм можна ознайомитися в присвяченій цій темі статті (Горностай, 2018a).

Серед важливих завдань, що стоять наразі перед психологією колективних травм, зокрема, і такі, як вивчення механізмів виникнення колективних травм, з'ясування суті відмінностей між поняттями «травмована група» і «група травмованих людей», що, власне, і дає право розглядати колективну травму як самостійний соціально-психологічний феномен. Дотепер залишається чимало неопрацьованих тем у царині соціально-психологічних особливостей соціальної групи як суб'єкта переживання наслідків травматизації. Важливою, а проте досі недостатньо вивченою проблемою є місце категорії «колективна травми» в системі категорій соціальної психології.

Мета статті: дати короткий огляд і представити результати попереднього аналізу системи понять і категорій, що описують феноменологію колективних травм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Колективна психологічна травма – це така соціальна ситуація, яка потребує цілої низки заходів допомоги в процесі травматизації та певних засобів подолання її наслідків. Безумовно, травма належить до складних соціальних ситуацій поряд з такими, як криза, конфлікт, соціальна напруженість і протистояння, суспільна тривога, депресія тощо. Її можна вважати такою як за рівнем складності й тяжкості її проявів та наслідків, так і за великою кількістю чинників та інших психологічних реалій, які зачіпає травма, що дає підстави розглядати її як складне системне явище.

Зміст і суть поняття травми. Для кращого розуміння викладеного вище звернімося до первинного розуміння цього поняття.

Травма як руйнування. Будь-яка травма – це руйнування певних структур або така їх зміна, за якої вони не можуть бути одразу відновлені після припинення травматичної дії. Для цього потрібні додаткові відновлювальні процеси, яких не має бути у випадку нормального, нетравматичного розвитку. В одних ситуаціях відновлення відбувається відносно спонтанно (регенерація), у других – для цього потрібно вдаватися до зовнішніх засобів (терапія), у третіх – повне відновлення неможливе, проте навіть за таких обставин потрібно перевести систему з гострого, нестабільного стану в стабілізований з мінімізацією негативних наслідків травматизації. Прикладами можуть бути травми, що призводять до інвалідності, і травми, що є причиною крайньої форми зміни – смерті (травми, несумісні із життям).

Травмою ми називаємо лише такі зміни, які не передбачені нормальними процесами розвитку. Так, досить суттєві процеси трансформації в організмі матері, що супроводжують пологи (перерізання пуповини, видалення плаценти і навколоплідного міхура тощо) ми не називаємо травмою. Однак цей процес може супроводжуватися травмами матері і новонародженого (розриви та інші механічні ушкодження, зміни в мозку дитини внаслідок асфіксії тощо). Кесарів розтин – це також неприродна ситуація, це завдання «хірургічної» травми, яка потребує відповідної терапії, проте це здебільшого контрольований процес.

Якщо суть будь-якої травми – це руйнування, то психологічну травму маємо розглядати як руйнування певних психологічних структур людини, що стосуються насамперед досвіду, емоційної сфери, системи відносин. За аналогією колективна травма – це руйнування соціально-психологічних структур групи. Його можна розглядати в просторовому та часовому вимірах. Серед багатьох проявів просторовий – це насамперед руйнування групових меж (внутрішніх і зовнішніх), часовий – це передусім руйнування наступності історичної пам'яті між поколіннями. Зазвичай виділяють такі психологічні та соціально-психологічні феномени, що руйнуються або зазнають незворотних змін через травму: цінності, ідентичності, смисли, культуру, історію (пам'ять) та багато інших.

Травма як досвід. Травму можна розглядати як специфічну ситуацію досвіду (історії), який, на відміну від «нормального» досвіду, дуже емоційно насичений (переважно

негативними колективними переживаннями, які потребують адекватного виходу, однак не знаходять його). Досвід, пов'язаний з колективною травмою, як правило, оточений захисними механізмами. Травматична інформація, яка міститься в цій частині досвіду, перебуває в нестабільному стані, що передбачає або зменшення травматичних переживань через витіснення їх у простір групового несвідомого, або їх трансформацію шляхом ритуалізації, окультурювання, міфологізації чи засобами психотерапії та соціальної реабілітації.

Травма як криза і як ресурс. Травму можна розглядати як ненормативну кризу, що стає поворотним пунктом розвитку групи. Постає необхідність відновлення зруйнованих травмою ресурсів або ж створення нових ресурсів, які стають чинником майбутніх етапів розвитку. Унаслідок травматизації нові етапи, як правило, якісно і кількісно відрізняються від попередніх.

Інколи сама травма може ставати джерелом віднайдення зруйнованих ресурсів. Згадаймо поняття «посттравматичне зростання» (Климчук, 2020; Титаренко, 2020; Calhoun, 2006), яке полягає в позитивному погляді на людину, яка пережила травму, в актуалізації ресурсів її долання. У ситуації травматизації та в процесі виходу з травми в суспільстві може відбуватися відтворення та соціальне конструювання нових смислів (Hirschberger, 2018). Не всяка травма спонукає до зростання. Травма геноциду, на жаль, не може супроводжуватися посттравматичним зростанням унаслідок своєї тяжкості та незворотності (коли в буквальному сенсі знищуються людські ресурси, які неможливо відновити). Тому цей вид травм потребує спеціальних реабілітаційних заходів.

Співвідношення індивідуальної і колективної травми; механізми перетворення травми в колективну. Про зв'язок між індивідуальною і колективною травмами йдеться в окремих публікаціях (Frantz, 2014; Mucci, 2013). Проте закономірності та механізми перетворення індивідуальної травми в колективну наразі ще недостатньо досліджені.

Згідно з результатами наших досліджень одним із механізмів розвитку колективної травми є інформаційна складова будь-якої травми, яка стосується людей, що безпосередньо не зазнали травматичної дії. *Інформаційну травму* саму по собі можна розглядати як особливий вид індивідуальної чи колективної психічної травми, що спричиняється тривалим впливом на людину різноспрямованої емоційно значущої інформації (Горностай, 2020). Але інформаційна травматизація супроводжує будь-яку колективну травму і є важливим чинником поширення травми в популяції. Вона є одним з механізмів перетворення індивідуальних травм людей на колективну травму. Інформаційні чинники (зокрема пов'язані з медіа) дуже чітко проявилися під час масової травми пандемії COVID-19 (с. 47).

Для колективної травми характерне поширення *посттравматичного стресового розладу (ПТСР)* серед більш широкого загалу, ніж безпосередньо травмовані (Bjornsson, 2020; Boehnlein, 1987; Suedfeld, 1997). У поширенні ПТСР особливу роль відіграє вторинний травматичний стрес, тобто стрес (переважно інформаційної природи) як реакція на інший стрес (травму), що є безпосереднім джерелом травмування. Одним із видів цього стресу є «травма свідка», який не був учасником травматичної події, але є уразливим суб'єктом для поширення травми в більшій групі. У психотерапевтичній літературі приклади цієї травми описано з використанням метафори «травматизм вітру гарматних ядер» (Шутценбергер, 2005, с. 40), що ілюструє психологічне травмування солдатів, які стали свідками жаклих сцен тяжкого поранення чи смерті тих, хто був поряд.

У дослідженнях, присвячених вивченню посттравматичних станів, можна натрапити також на поняття «*посттравматичний рабський синдром*», або «ПТРС» (Burrowes, 2019). Це явище описала американська дослідниця Джой ДеГрю. Вона проаналізувала багатопоколінну травму, пережиту афроамериканцями, яка призводить до посттравматичного стресового розладу в поневоленних та їхніх нащадків (DeGruy, 2005). Авторка підкреслює неклінічну, радше соціальну природу ПТРС, який, окрім психотерапевтичних заходів, потребує глибоких соціальних змін у людях та організаціях для подолання нерівності й несправедливості щодо нащадків поневоленних африканців. ПТРС тісно пов'язаний з расовою травмою.

Через дію зазначених чинників колективна травма, крім безпосередніх учасників, зачіпає людей, безпосередньо не причетних до травматичних подій, іноді охоплюючи все суспільство. Травма немовби «відривається» від первинної події, закріплюючись в

історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь. Жертвами колективної травми стають не окремі люди, навіть не багато людей, а цілі соціальні групи. Саме їх вважають об'єктами травматизації і суб'єктами переживання колективної травми. Усі представники травмованої групи (а також їхні нащадки) відчують наслідки пережитої травми та потребують її емоційного відреагування.

Категорія колективної травми і суміжні з нею поняття. На цей час вже напрацьовано певний категоріальний апарат, що охоплює проблематику, пов'язану з колективними травмами. Насамперед це поняття, що описують травму та різні її аспекти.

Колективна травма є базовою категорією в системі понять, пов'язаних з цією проблематикою (Горностай, 2018а). Колективною травмою ми називаємо психічну травму, отриману групою людей будь-якої чисельності, аж до цілого суспільства, унаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів.

Крім поняття колективної травми, є поняття *соціальна травма* (Alexander, 2012; Bjornsson et al., 2020; Bloom, 2006; Igreja, Baines, 2019; Pedovič, & Hedrih, 2019; Suedfeld, 1997), а також поняття *соціетальна травма*, *суспільна травма*. Вони запозичені із соціології, і їх часто розглядають як синоніми до поняття «колективна травма». Використання цих понять у галузі соціальної психології є більш конкретизованим, оскільки акцентується увага на суспільстві як глобальній групі, а не на будь-яких соціальних групах.

Історична травма – це колективна травма, яку розглядають в історичному контексті. Вона ілюструє накопичення в часі (в історичній пам'яті) травматичного досвіду та його наслідків, що мають пролонгований ефект (Кісь, 2010; Огієнко, 2013; Sotero, 2006). Історична травма часто стосується до такого соціального суб'єкта, як покоління, що саме по собі передбачає певний історичний відрізок часу. Історичну травму та її прояви можна розглядати як приклад міжпоколінної травми.

Культурна (культуральна) травма – це значущі соціальні події, що спричиняють зміни умов культурного життя, соціальних традицій, суспільної структури (Айерман, 2016; Александер, 2012; Штомпка, 2001; Alexander et al., 2004). Пйотр Штомпка, який запропонував цей термін, називає культурною травмою зсуви в соціальному середовищі, що змінюють умови життя та правила гри. Ознакою травми є високий рівень недовіри в суспільстві, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, емоційна переоцінка історії, політична апатія (Штомпка, 2001).

Національна травма – це колективна травма, наслідки якої поширюються на членів таких колективних груп, як нація, етнос, країна чи інша чітко визначена велика група людей. Переживання трагічного досвіду може колективно загрожувати національній ідентичності, почуттю належності, які поділяє нація в цілому, представленими традиційною культурою, мовою та політикою, або навіть руйнувати їх (Elovitz, 2008; Neal, 2005; Shamai, 2016).

Расова травма – це колективна травма, спричинена впливом політики расизму на психічне і фізичне здоров'я людини та соціальної групи, насамперед представників цієї раси (Jernigan, & Daniel, 2011; DeGruy, 2005). Расову травму можна вважати певним аналогом національної травми, якщо останню розглядати під кутом зору наслідків політики нацизму.

Трансгенерційна (міжпоколінна) травма – це травма, яка передається від першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого та наступних поколінь нащадків через складні механізми посттравматичного стресового розладу (Бурлакова, 2016; Bezo, & Maggi, 2015; Kellermann, 2013). Історична травма і трансгенерційна травма є синонімічно близькими поняттями, особливо якщо йдеться про великі групи людей.

Психологічні реальності, пов'язані з колективною травматизацією. Насамперед серед психологічних реалій, що руйнуються травмою, треба виділити поняття *цінності*. По-перше, це поняття можна вважати родовим щодо цілої низки інших понять, а отже, воно має системний рівень. По-друге, кожен колективну травму супроводжують зміни в царині цінностей, а саме: переоцінка цінностей; знецінення або, навпаки, їх актуалізація; руйнування одних і поява нових цінностей; зміна якості (смислу, структури, спрямованості) цінностей тощо. Варто зазначити, що після будь-якої травми група обов'язково зберігає певні цінності. Повна їх втрата внаслідок травматизації рівнозначна зникненню цієї групи

взагалі як соціального суб'єкта і об'єкта. Прикладом може бути асиміляція, коли група повністю «розчиняється» в іншій групі.

Колективна травма так чи інакше зачіпає *групові межі* (внутрішні і зовнішні), які зазнають деформації, порушуються, стають напівпрозорими, руйнуються. Буває, вони посилюються, часом – до рівня нездоланих кордонів, стають формою захисту – як психологічного, так і фізичного (згадаймо відому «лінію Маннергейма» у Фінляндії під час Першої світової війни). Баланс між внутрішніми і зовнішніми межами може змінюватися: внутрішні можуть підсилюватися настільки, що ставати зовнішніми – тоді велика група розпадається на декілька менших. Межі можуть бути не лише просторово-територіальними, а й змістовими, проходити між різними смислами (Hirschberger, 2018), ідентичностями та іншими груповими цінностями. Зміна конфігурації таких меж веде до суспільної поляризації, соціальної напруженості, внутрішньогрупових конфліктів.

Групова травматизація не може відбуватися без певних змін *групової (колективної) ідентичності* (Горностаї, 2012). Власне, відмінності між ідентичностями провокують міжгрупові конфлікти, які є основним джерелом колективних травм. Ці відмінності можуть перетворюватися на гострі суперечності, що спричиняють війну ідентичностей з усіма наслідками групової травматизації. Часто правомірно розглядати такий різновид групової ідентичності, як *соціальна ідентичність*, особливо якщо йдеться про соціальні травми. Важливою проблемою є зіставлення понять *соціальна травма* і *соціальна ідентичність* на індивідуальному та колективному рівнях (Halloran, & Kashima, 2006). Про істотні зміни в царині культури (зокрема у сфері *культурної ідентичності*) ми говоримо в контексті аналізу культурних травм (Александр, 2012; Alexander et al., 2004). Національні травми так чи інакше зачіпають зміни *національної ідентичності*.

Коли ми говоримо про соціальні групи, особливо про великі і глобальні, то не можемо оминати увагою поняття *колективної пам'яті* (Емельянова, 2018; Кісь, 2010; Neal, 2005). Колективна травма, як частина досвіду травмованої групи, обов'язково закарбовується в колективній пам'яті, змінюючи інколи найсуттєвіші уявлення про історію групи. Синонімічно близьким є поняття *соціальна пам'ять* (Коротецкая, 2018), *культурна пам'ять* (Аникин, & Головашина, 2017), *національна пам'ять*.

Оскільки колективні травми та їхні численні наслідки закріплюються в колективній пам'яті, в історії, що має пролонгований характер, маємо виділити в окрему категорію *історичну пам'ять* як соціокультурний феномен і специфічну соціально-психологічну характеристику великих груп (Репина, 2012; Яремчук, 2018). Історична пам'ять – це колективний досвід різних поколінь, що є основою самоусвідомлення та самоідентифікації великої групи. Це тісно пов'язує її з поняттям групової (соціальної, національної, етнічної) ідентичності.

Розуміння колективної травми як досвіду, як феномену історичної пам'яті дуже близьке за змістом до поняття *групового переживання*, або переживання групового досвіду (Zambrano et al., 2019). В англійській мові слова «досвід» і «переживання» перекладаються одним словом – «experience», хоча наголос там частіше робиться на значенні «досвід». Переживання здебільшого перекладається як «emotional experience». У нашому контексті важливі обидва тлумачення (і досвід, і переживання).

Групі можуть бути притаманні різні групові емоції та переживання. Так, можна говорити про групову провину та груповий сором (Ефремова, & Григорян, 2014). У процесі формування колективних травм і проходження групи через травму переживання відіграє дуже важливу роль. Так, в основі групових травм, що виникають у міжгруповій взаємодії, лежить переживання групової гордості і групового нарцисизму (Кукиер, 2004). У процесі зцілення надзвичайне значення має переживання скорботи, жалю, горювання, завдяки яким відбувається окультурювання травми, перетворення її на нетравматичний історичний наратив.

Однією із форм поведінки групи в умовах колективної травми є захисна поведінка, а *групові захисні механізми* можна розглядати як типи реагування групи на травму, що містить суттєвий емоційний компонент. Групові захисні механізми є важливими чинниками закріплення травматичного досвіду в колективній пам'яті (Горностаї, 2019).

Місце феномену колективної травми в системі колективної психіки.

Проблематику колективних травм доцільно розглядати також у ширшому соціально-психологічному контексті, зокрема у зв'язку з поняттям *групової психіки*. Колективна травматизація пов'язана з іншими груповими психологічними явищами, які наразі описують у соціально-психологічній літературі (Слюсаревський, 2018).

Одним із базових понять колективної психіки належить вважати *групову або колективну свідомість* (Combs, & Krippner, 2008), а також похідні від неї поняття *соціальна свідомість* (Schlitz et al., 2010), *національна свідомість* тощо. За аналогією з індивідуальною психікою ми розглядаємо *групове (соціальне) несвідоме* (Горностай, 2007; 2018б). Поняття групового несвідомого не є тотожним поняттю колективного несвідомого, яке запропонував К. Г. Юнг, оскільки тут йдеться про групи будь-якої величини. Колективна (історична) травма є феноменом групової психіки й обов'язково має суттєвий неусвідомлюваний компонент, особливо – коли йдеться про травму, з якою група не здатна впоратися достатньо ефективно, а її прояви та наслідки активно витісняються. Отже, проблематика колективних травм має досліджуватись в контексті проблем групового несвідомого, важливою складовою якого вони є.

Одним із феноменів, тісно пов'язаних з колективними (історичними) травмами, є *групові міфи* як продукт групового (колективного) несвідомого (Чорна, 2018; Pick, 2001). Групова міфологія та міфотворчість – це також один зі способів опрацювання (окультурування) колективних травм.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Колективна травма – соціально-психологічний феномен, що характеризує соціальну групу як об'єкт травматизації і водночас як суб'єкта колективного переживання травми. Вона є важливою категорією соціальної психології та соціальної психотерапії, яка потребує комплексного системного вивчення. Колективну травму як складну соціальну ситуацію можна розглядати як руйнування соціально-психологічних структур і цінностей групи, як досвід переживання травматичної події (ситуації), як кризу (переломну ситуацію, поворотну подію в історії групи) і як ресурс, що допомагає вивести групу на більш високий рівень розвитку.

Проблематика колективних травм спирається на розгалужений категоріально-понятійний апарат, що охоплює широке коло феноменів, пов'язаних з функціонуванням групової свідомості та групового несвідомого. Травматизація спричиняє суттєві зміни різноманітних психологічних реалій, які кількісно і якісно відрізняються від ситуацій нетравматичного розвитку групи. Описані процеси дають підстави вважати колективну травму системним соціально-психологічним явищем, що притаманне всім групам, якщо розглядати досить тривалі періоди їхньої історії.

Дослідження колективних травм – важливе завдання соціально-психологічної науки. Одним з перспективних напрямів цієї роботи є вивчення закономірностей колективної травматизації в процесі проблемної та конфліктної міжгрупової взаємодії.

Список використаних джерел

Айерман, Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*, 5, 40–67.

Александр, Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*, 3, 6–40.

Аникин, Д. А., Головашина О. В. (2017). Травмы культурной памяти: концептуальный анализ и методологические основания исследования. *Вестник Томского государственного ун-та*, 425, 78–84. Взято із <https://doi.org/10.17223/15617793/425/10>.

Бурлакова, Н. С. (2016). Психодинамика передачи травматического опыта от поколения к поколению в контексте культурно-исторической клинической психологии. *Психологические исследования*, 9(45), 11. Взято із <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45.html>.

Горностай, П. П. (2007). Проблема группового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.

- Горностай, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, с. 89–95.
- Горностай, П. П. (2018а). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 7(21), 54–68. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>.
- Горностай, П. П. (Ред.) (2018б). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8(22), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>.
- Горностай, П. П. (2020). Інформаційна травма: феноменологія і психопатологія. *Проблеми політичної психології*, 9(23), 38–53. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>.
- Емельянова, Т. П. (2018). Коллективная память как предмет мультидисциплинарных исследований. *Человек и мир*, 2, № 3(5), 100–125.
- Ефремова, М. В., Григорян, Л. К. (2014). Коллективные эмоции вины и стыда: обзор современных исследований. *Современная зарубежная психология*, 3(4), 71–88. Взято из <https://psyjournals.ru/jmfp/2014/n4/75378.shtml>.
- Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен (Ред.), *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* (с. 171–191). Харків: Торгсін плюс.
- Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Коротецкая, Л. В. (2018). *Социальная память: социологический анализ дискурса прошлого в немецком самосознании*. Дис. ... канд. социол. наук. Москва.
- Кукиер, Р. (2004). Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 29–42.
- Огієнко, В. І. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, 6, 145–156.
- Репина, Л. П. (2012). Опыт социальных кризисов в исторической памяти. В *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*. Москва, с. 3–37. Взято из <http://roii.ru/r/2/1>.
- Слюсаревський, М. М. (2018). Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба «інвентаризації». *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 126–156.
- Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://www.academia.edu/46161845/>.
- Чорна, Л. Г. (2018). Груповий міф як соціально-психологічне явище. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 116–124.
- Штомпка, П. (2001). Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая). *Социс*, 2, 3–12.
- Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- Яремчук, О. В., Шусть, В. В., & Саєнко, В. М. (Ред.) (2020). *Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті: матеріали другого і третього круглих столів* (8 листопада 2018 р., 17 жовтня 2019 р., ІСПП НАПН України). Київ: ІСПП НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/2-i-3-krugli-stoli-27.03.2020.pdf>.
- Alexander, J. (2012). *Trauma: A social theory*. Cambridge: Polity.
- Alexander, J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., & Sztompka P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3(3), 1030.
- Bjornsson, A. S., Hardarson, J. P., Valdimarsdottir, A. G., Gudmundsdottir, K., Tryggvadottira, A., Thorarinsdottir, K., ... Thorisdottir, A. S. (2020). Social trauma and its association with posttraumatic stress

disorder and social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 72. Взято з <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102228>.

Bloom, S. L. (2006). Societal Trauma: Danger and Democracy. In Totton, N., (Ed.), *The Politics of Psychotherapy: New Perspectives* (pp. 17–29). London: Open University Press.

Boehnlein, J. K. (1987). Culture and society in posttraumatic stress disorder: implications for psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 41(4), 519–30. Retrieved from <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1987.41.4.519>.

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses.

Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G. (2006). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Combs, A., Krippner, S. (2008). Collective consciousness and the social brain. *Journal of Consciousness Studies*, 15, 264–276.

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published.

Elovitz, P. H. (2008). Presidential Responses to National Trauma: Case Studies of G.W. Bush, Carter, and Nixon. *The Journal of Psychohistory*. 36(1), 36–58.

Frantz, G. (2014). Individual and Collective Trauma. *Psychological Perspectives*, 57 (3), 243–245. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00332925.2014.936214>.

Igreja, V., Baines, E. (2019). Social Trauma and Recovery: Emergent Themes. In R. R. Grinker, S. C. Lubkemann, C. B. Steiner, and E. Gonzalves. (Eds.), *A Companion to the Anthropology of Africa, First Edition*. John Wiley & Sons, Inc.

Jernigan, M. M., Daniel, J. H. (2011). Racial Trauma in the Lives of Black Children and Adolescents: Challenges and Clinical Implications. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 123–141. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/19361521.2011.574678>.

Halloran, M. J., Kashima, E. S. (2006). Culture, social identity and the individual. In T. Postmes & J. Jetten (Eds.), *Individuality and the group: Advances in social identity* (p. 137–154). Sage Publications, Inc. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781446211946.n8>.

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Mucci, C. (2013). *Beyond Individual and Collective Trauma: Intergenerational Transmission, Psychoanalytic Treatment, and the Dynamics of Forgiveness*. London: Karnac Books.

Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk, NY: Sharpe.

Pedoviж, I., & Hedrih, V. (2019). Social Trauma and Emotional Attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. Retrieved from <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>.

Pick, T. M. (2001). The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 201–226. Retrieved from https://doi.org/10.1207/S15327949PAC0703b_2.

Schlitz M. M., Vieten C., & Miller E. M. (2010). Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 17, 18–36.

Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research*, 1(1), 93–108.

Suedfeld, P. (1997). Reactions to Societal Trauma: Distress and/or Eustress. *Political Psychology*, 18(4), 849–861.

Zambrano, J., Kirschner, F., Sweller, J., & Kirschner, P. A. (2019). Effects of Group Experience and Information Distribution on Collaborative Learning. *Instructional Science*. 47, 531–550. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11251-019-09495-0>.

References

- Alexander, J. (2012). Kulturnaya travma i kollektivnaya identichnost [Cultural trauma and collective identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological journal], 3, 6–40. (in Russian)
- Alexander, J. (2012) *Trauma: A social theory*. Cambridge: Polity. (in English)
- Alexander, J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., & Sztompka P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. (in English)
- Anikin, D. A., & Golovashina O. V. (2017). Travmy kulturnoy pamyati: kontseptualnyy analiz i metodologicheskiye osnovaniya issledovaniya [Traumas of cultural memory: conceptual analysis and methodological foundations of the study]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Tomsk State University Journal], 425, 78–84. Retrieved from <https://doi.org/10.17223/15617793/425/10>. (in Russian)
- Ayerman, R. (2016). Kulturnaya travma i kollektivnaya pamyat [Cultural trauma and collective memory]. *Novoye literaturnoye obozreniye* [New Literary Review]. 5, 40–67. (in Russian)
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 3(3): 1030. (in English)
- Bjornsson, A. S., Hardarson, J. P., Valdimarsdottir, A. G., Gudmundsdottir, K., Tryggvadottira, A., Thorarinsdottir, K., ... Thorisdottir, A. S. (2020). Social trauma and its association with posttraumatic stress disorder and social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 72. Взято з <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102228>. (in English)
- Bloom, S. L. (2006). Societal Trauma: Danger and Democracy. In Totton, N. (Ed.), *The Politics of Psychotherapy: New Perspectives*. London: Open University Press (17–29). (in English)
- Boehnlein, J. K. (1987). Culture and society in posttraumatic stress disorder: implications for psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 41(4), 519–30. Retrieved from <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1987.41.4.519>. (in English)
- Burlakova, N. S. (2016). Psikhodinamika peredachi travmaticheskogo opyta ot pokoleniya k pokoleniyu v kontekste kulturno-istoricheskoy klinicheskoy psikhologii [Psychodynamics of intergenerational trauma experience transmission in the context of cultural-historical clinical psychology]. *Psikhologicheskiye issledovaniya* [Psychological Studies], 9(45), 11. Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45.html>. (in Russian)
- Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses. (in English)
- Calhoun L. G., & Tedeschi, R. G. (2006). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum. (in English)
- Chorna, L. G. (2018). Hrupovyi mif yak sotsialno-psycholohichne yavyshe [Group Myth and Its Functions in Complex Social Situations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psycholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology]. 43(46), 116–124. (in Ukrainian)
- Combs, A., & Krippner, S. (2008). Collective consciousness and the social brain. *Journal of Consciousness Studies*, 15, 264–276. (in English)
- Cookier, R. (2004). Psikhodrama Chelovechestva. Deystvitelno li eto utopiya? [The Psychodrama of Mankind. Is it Really Utopian?] *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 29–42. (in Russian)
- DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published. (in English)
- Elovitz, P. H. (2008). Presidential Responses to National Trauma: Case Studies of G.W. Bush, Carter, and Nixon. *The Journal of Psychohistory*, 36(1), 36–58. (in English)
- Frantz, G. (2014). Individual and Collective Trauma. *Psychological Perspectives*, 57 (3), 243–245. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00332925.2014.936214>. (in English)
- Gornostai, P. P. (2007). Problema hrupovoho bessoznatelnogo v sotsyalnoy psychologii [The group unconscious problem in the social psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psycholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 18(21), 30–39. (in Russian)
- Gornostai, P. P. (2012). Kolektivna travma ta hrupova identychnist [Collective trauma and group identity] *Psycholohichni perspektivy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psycholohii malykh, serednikh*

ta velykykh hrup [Psychological perspectives. Special issue: Actual problems of psychology of small, medium and large groups], 2, 89–95. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2018a). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as an issue of social and political psychology research]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 7(21), 54–68. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (Ed.) (2018b). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a response form to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 8(22), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2020). Informatsiina travma: fenomenolohiia i psykhopatolohiia [Information trauma: phenomenology and psychopathology]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 9(23), 38–53. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>. (in Ukrainian)

Halloran, M. J., Kashima, E. S. (2006). Culture, social identity and the individual. In T. Postmes & J. Jetten (Eds.), *Individuality and the group: Advances in social identity* (p. 137–154). Sage Publications, Inc. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781446211946.n8> (in English)

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9: 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>. (in English)

Igreja, V., & Baines, E. (2019). Social Trauma and Recovery: Emergent Themes. In R. R. Grinker, S. C. Lubkemann, C. B. Steiner, and E. Gonzalves. (Eds.), *A Companion to the Anthropology of Africa, First Edition*. John Wiley & Sons, Inc. (in English)

Jernigan, M. M., Daniel, J. H. (2011). Racial Trauma in the Lives of Black Children and Adolescents: Challenges and Clinical Implications. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 123–141. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/19361521.2011.574678>. (in English)

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39. (in English)

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamyat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections on Women's Memories of the Holodomor]. In: H. H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Eds.), *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriya yak teoriya, metod ta dzhereło*. [In search of one's own voice: Oral history as a theory, method and source] (pp. 171–191). Kharkiv: «TORGSIN PLUS. (in Ukrainian)

Klymchuk, V. O. (2020). *Psykholohiia posttravmatychnoho zrostannia* [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

Korotetskaya, L. V. (2018). Sotsialnaya pamyat: sotsiologicheskii analiz diskursa proshlogo v nemetskom samosoznanii [Social Memory: A Sociological Analysis of the Discourse of the Past in German Identity]. PhD Thesis (sociological sciences). Moscow. (in Russian)

Mucci, C. (2013). *Beyond Individual and Collective Trauma: Intergenerational Transmission, Psychoanalytic Treatment, and the Dynamics of Forgiveness*. London: Karnac Books. (in English)

Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk, NY: Sharpe. (in English)

Ohienko, V. I. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia. [Historical Trauma of Holodomor: Problem, Hypothesis, and Research Methodology]. *Natsionalna ta istorychna pamiat* [National and historical memory], 6, 145–156. (in Ukrainian)

Pedovik, I., Hedrih, V. (2019). Social Trauma and Emotional Attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. Retrieved from <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>. (in English)

Pick, T. M. (2001). The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 201–226. Retrieved from https://doi.org/10.1207/S15327949PAC0703b_2. (in English)

Repina, L. P. (2012). Opyt sotsialnykh krizisov v istoricheskoy pamyati [The experience of social crises in historical memory]. *Krizisy perelomnykh epokh v istoricheskoy pamyati* [Crises of critical epochs in historical memory]. Moscow, pp. 3–37. Retrieved from <http://roii.ru/r/2/1>. (in Russian)

- Schlitz M. M., Vieten C., & Miller E. M. (2010). Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 17, 18–36. (in English)
- Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneracionnye svyazi, semejnye tajny, sindrom godovshhiny, peredacha travm i prakticheskoe ispol'zovanie genosociogrammy* [The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree]. Moscow: Institute of Psychotherapy publ. (in Russian)
- Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. (in English)
- Slyusarevskyy, M. M. (2018). Naukovi uiaavlennya pro skladovi psykhyky velykykh hrup: sprobа «inventoryzatsiii» [Scientific Ideas on Psychics Components of Large Groups: Inventorization Attempt]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 41(44), 126–156. (in Ukrainian)
- Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research*, 1(1), 93–108. (in English)
- Suedfeld, P. (1997). Reactions to Societal Trauma: Distress and/or Eustress. *Political Psychology*, 18(4), 849–861. (in English)
- Sztompka, P. (2001). Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obschestve (statya vtoraya) [Cultural trauma in postcommunist society (second article)]. *Соцус* [Socis], 2, 3–12. (in Russian)
- Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychnе zhyttietvorennya: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia* [Posttraumatic life formation: ways to achieve psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. Retrieved from <https://www.academia.edu/46161845>. (in Ukrainian)
- Yaremchuk, O. V., Shust', V. V., & Sayenko, V. M. (Eds.) (2020). *Istoriia v nas i my v istorii: psykholohiia istorychnoi pamiaty materialy 2 i 3 kruhlykh stoliv* (2018.11.08, 2019.10.17 r., ISPP NAPN Ukrainy) [History in us and we in history: psychology of historical memory: materials of the 2nd and 3rd round tables (2018.11.08, 2019.10.17, ISPP NAPS of Ukraine)]. Kyiv: ISPP NAPS of Ukraine. Retrieved from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/2-i-3-kruhly-stoly-27.03.2020.pdf>. (in Ukrainian)
- Yefremova, M. V., & Grigoryan, L. K. (2014). Kollektivnyye emotsii viny i styda: obzor sovremennykh issledovaniy [The Collective Emotions of Guilt and Shame: a Review of Current Research]. *Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya* [Journal of Modern Foreign Psychology], 3(4), 71–88. Retrieved from <https://psyjournals.ru/jmfp/2014/n4/75378.shtml>. (in Russian)
- Yemelyanova, T. P. (2018). Kollektivnaya pamyat kak predmet multidistsiplinarnykh issledovaniy [Collective memory as a subject of multidisciplinary research]. *Chelovek i mir* [Human and World], 2, 3(5), 100–125. (in Russian)
- Zambrano, J., Kirschner, F., Sweller, J., Kirschner, P. A. (2019). Effects of Group Experience and Information Distribution on Collaborative Learning. *Instructional Science*. 47, 531–550. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11251-019-09495-0>. (in English)